

OŁÓW

Wstęp. Eksplicakcja: Nazwa. Kategoryzacje. Kolekcje i kompleksy. Opozycje i miejsce na „drabinię” wartości metali. Pochodzenie. Przemiany. Właściwości. Wygląd. Formy występowania. Ołów jako obiekt działań. Lokalizacja. Zastosowania praktyczne. Zastosowania lecznicze i magiczne. Ekwiwalencje. Symbolika.

Dokumentacja: Przysłowia. Pieśni zalotne i miłosne. Pieśni żołnierskie i historyczne. Pieśni górnicze. Bajki. Podania. Opowieści wierzeniowe. Zapisy wierzeń i opisy praktyk. **Bibliografia.**

Ołów to metal najmniej w kulturze ludowej ceniony. Jego duży ciężar, nietypowa dla metali łamliwość i szara barwa sprawiają, że stał się miarą ciężkości; mówi się, że coś jest *ciężkie jak ołów*; jest symbolem przygnębienia, ociężałości, małej ruchliwości, powolności, braku polotu, stąd *ołowiane nogi* i ironiczne wyrażenie *prędko jak ołowiany ptaszek*. Nie mając twardości żelaza ani połyskliwości złota, srebra czy miedzi, był używany do wyrobu kul, co dodatkowo zaowocowało negatywnymi skojarzeniami z zabijaniem i śmiercią. Jednak ciężar i łatwa topliwość sprawiły, że znalazł częściowe zastosowanie praktyczne (guziki, uchwyt laski, część wędki) oraz rytualno-magiczne: z kształtu roztopionego ołowiu przelanego do wody wnioskowano o przyczynach chorób i wróżono przyszłość.

Od starożytności ołów był symbolem tego, co ziemskie, przemijające i mało szlachetne Lur Słow 159. Stał się także symbolem ciężkości i przytłaczającego ciężaru (brzemienia) Herd Lek 110. Przez alchemików był uważany za najstarszy z metali Kop SSym 282. Wiązano go z *Saturnem*, którego przedstawiano jako zgarbionego starca z kosą, a niekiedy także jako szarego karła Herd Lek 110. Materię – naczynie ducha – przedstawiano w postaci ołowianej skrzyni zawierającej gołębicę Kop SSym 282. Choć ołów uchodził za metal zimny, wilgotny, chory i sprowadzający melancholię, to był także bliski filozofii, systematycznemu myśleniu i ascezie Herd Lek 110. W czasach, gdy pisano na ołowianych tablicach, skrobiąc na nich rylcem, ołów był symbolem pisarstwa i kronikarstwa Kop SSym 282.

W starożytnym Rzymie używano go w produkcji rur do wody pitnej. Zdaniem niektórych jednym z powodów upadku cywilizacji rzymskiej miało być powolne zatrucie ludności działaniem ołowiu na wodę, ponieważ ołów ma działania trujące Kop SSym 282.

W Biblii ołów jako ciężki metal, który łatwo idzie na dno, oznacza szczególnie stopień obciążenia grzechami. Do pogrążonej w grzechach Jerozolimy mówi Bóg: *Obróć rękę moją na ciebie, wypalę do czysta twą rudę i usunę cały twój ołów* Iz 1,25. Człowiek niemądry, głupiec jest trudniejszy do zniesienia niż ołów Syr 22,14. Kiedy wojska faraona próbowały ruszyć w pościg za Żydami przez Morze Czerwone, *wtedy zatonięli Egipcjanie jak ołów wśród wód gwałtownych* Wj 15,10.

Święty Grzegorz Wielki porównuje Żydów do miękkiego ołowiu, na którym łatwo można zatrzeć to, co zostało na nim zapisane: chętnie przyjmują oni słowo Boże, ale nie zapada ono na trwałe w ich sercach. W innym znaczeniu porównuje ciężar ołowiu do żądz posiadania, która nagina opanowaną przez nią duszę do spraw ziemskich, tak że nie jest ona w stanie już wzbudzić w sobie pragnienia rzeczy niebieskich For Sym 144.

W średniowieczu popularną torturą było lanie płynnego ołowiu w gardło Kop SSym 282.

Na terenie Niemiec związki ołowiu, mimo ich trujących właściwości, używane były dawniej przy chorobach wewnętrznych. Biel ołowiową stosowano jeszcze na początku XIX wieku przeciw gnijącym mięśniom, brodawkom itp. W Alzacji przygważdżano kawałek poświęconego ołowiu do drzwi obory jako ochronę przed czarami Wört Hoff 1/1388.

U Słowian ołów służył m.in. do wyrobu przęślików, ciężarków, prostszych ozdób itp. Błachą ołowianą kryto też niekiedy dachy kościołów (np. w Ostrowie Lednickim w Polsce, Nowogrodzie Wlk. na Rusi) SKSŁ Lec 231.

* * *

≡ Wyraz *ołów* znany jest na całej Słowiańszczyźnie, por. czes. *olovo*, ros. *olovo* ‘cyna’. Ma on wspólne korzenie z litew. *álvas* ‘ołów’, łac. *albus* ‘biały’ i grec. *alphós* ‘biały’ Vas ES 3/135, co pozwala stwierdzić, że nazwa *ołowiu* utrwala jego charakterystyczną barwę. W języku ros. *olovo* oznacza ‘cynę’, a nazwą ołowiu jest *svinec* – od ołowiu sprzedawanego w bryłach zwanych „świniami” (por. litew. *švinas*) Bor SE 390.

Wyrazowi *ołów* przypisywane są w słownikach dwa znaczenia: (1) ‘pierwiastek chemiczny, metal ciężki’ z dodaniem cech ‘łatwo topliwy, miękki i giętki o barwie niebieskawo-białawej, na powietrzu matowoszary, daje się dobrze spawać i lutować’ i (2) ‘przedmiot z tego metalu, zwłaszcza kula, pocisk, śrut’.

Od rzeczownika *ołów* tworzone są wyrazy pochodne, które przejmują i uwydatniają określone cechy tego metalu, tym samym profilując jego obraz. Eksponowany jest głównie aspekt koloru i ciężaru *ołowiu*.

Przymiotnik *ołowiany* występuje w dwóch głównych znaczeniach: ‘zrobiony z ołowiu, zawierający ołów’ i ‘mający kolor ołowiu, ciemnoszary’. W znaczeniu przenośnym *ołowiany* to ‘ciężki, przygniatający, ponury’, np. *ołowiana atmosfera*, *ołowiany sen*, *ołowiane spojrzenie*, *ołowiana chmura*; *ołowianoszary* to ‘mający barwę ołowiu, ciemnoszary’, *ołowianka* ‘ruda ołowiu’, ‘podłużny ciężarek ołowiany, uwiązany na długiej linie, służący do mierzenia głębokości wody; sonda’, ‘pałka, pręt z ołowiu’ oraz w czasie II wojny światowej: ‘granat ręczny’, *ołowiowanie* ‘wytwarzanie na powierzchni przedmiotów metalowych cienkiej powłoki ołowianej, chroniącej przed korozją oraz przed działaniem promieni rentgenowskich’, *ołowiec* ‘kruszec bardzo bogaty w ołów’, *ołownia* ‘kopalnia ołowiu’, ‘huta ołowiana’, *ołownik* ‘rzemieślnik odlewający przedmioty z ołowiu’, *ołowić* ‘zostawić ślad, warstewkę ołowiu’. Od *ołowiu* pochodzi także *ołowek* ‘narzędzie do pisania, rysowania’ (na wzór niem. *Bleistift* ‘ołowiany sztyfcik’, niem. *Blei* ‘ołów’), a także ‘ołowiany ciężarek na końcu wędki’ MSGP 171. *Ołowicą* nazywana jest choroba zawodowa osób stykających się (w fabryce, drukarni) z oparami ołowiu, której objawy to m.in. znużenie, czarna obwódka wokół zębów, kolka, podrażnienie mięśni i zmiany we krwi; *ołowica* to także stara nazwa drożdży gorzelnianych do wódki Karł SGP 3/439; *ołowiowatość* to ‘choroba liści wielu drzew leśnych i owoców wywołana przez grzyb; porażone liście przybierają srebrzyste zabarwienie’.

↑ Podobnie jak w przypadku innych metali w słownikowych definicjach O. wprowadzana jest na d r z ę d n a kategoria *pierwiastek chemiczny*, zgodnie z naukowym punktem widzenia, w kolejności też *metal*, co odpowiada kategoryzacji

w ramach wiedzy potocznej i implikuje włączenie do definicji tego metalu charakterystyki w aspektach takich, jak wygląd, właściwości i zastosowanie.

W przekazach ludowych O. jest opisywany jako *skarb* i *kruszec*, np. dzięki czarom można zobaczyć *skarby w ziemi, gdzie kruszce będą ołowne, srebrne, złote* Peł Dem 181.

✚ O. wymieniany jest w pieśniach górniczych razem ze złotem, srebrem, miedzią, cynkiem i niklem, które górnik wydobywa, a hutnik przetwarza 10. Ze złotem i srebrem jako kruszcami, które można zobaczyć dzięki czarom Peł Dem 181. Wedle podania pod Olkuszem są *góry podziemnie ołowiu, miedzi, srebra, złota, za które by świat zakupił* 13. W zapisach etnograficznych mowa o eksploatacji rud srebrno-ołowianych, galmanowych i węgla Lig Górn 15, 35, 37–38, K 5 Krak 44, K 18 Kiel 220–221; ołowiu i galmanu K 18 Kiel 3; rud galmanu, O. i srebra K 18 Kiel 19; galmanu, O. i żelaza ZWAK 1886/187; węgla kamiennego, żelaza, galmanu i O. K 43 Śl 4; O., srebra, lazuru i marmuru K 18 Kiel 7; w Chrzanowie prowadzony był handel cyną, galmanem i O. K 5 Krak 47.

Na zasadzie rozszerzenia metonimicznego O. jest łączony z krwią: w pieśni żołnierskiej z Warmii i Mazur *ołowim i krwią paragrafy spisujemy, że z Polską połączyć się chcemy* 9; wedle przysłowia *Pod Gdowem/Guzowem zmieszała się krew z ołowiem* 5.

↔ O. wchodzi w opozycje:

(1) na zasadzie lekkiego : ciężkiego (a) z mchem; *Łaska wielkich panów lżejsza niżli mech, co go lada wiaterek unosi, a gniew ich cięższy niż ołów* 1e; (b) z piórem: *U niewdzięcznego człowieka dobrodziejstwo piórem [jest pisane], uraza ołowiem* 1d, także 1a; (c) z bawełną: *Pan Bóg ma nogi bawełniane, ale ręce ołowiane* 1b; (d) z morską pianą: *Elegant z morskiej piany, a zegarek ołowiany* 4, podob. 7;

(2) na zasadzie miękkiego : twardego z żelazem; w bajce bracia, walcząc z czarownicą, zapadają się po kolana w ziemi ołowianej, zaś żelazna ziemia pod stopami czarownicy jest prawie nienaruszona 12;

(3) na zasadzie gorszego : lepszego ze złotem, srebrem, miedzią, cyną; *Lepszy funt złota, niż cetnar ołowiu* 2B; w pieśni miłosnej panna chce zwrócić kawalerowi *pierscioneczek*, który nie jest nawet srebrny, tylko ołowiany i pożyczany 6B. Z drugiej strony lepsza ołowiana/słomiana/tyczana/chuda zgoda niż złoty proces/złote prawo 3A; *Lepiej być ołowianym panem, niż złotym służką* 3B, także 2A.

W przysłowiach O. wraz ze złotem, srebrem, miedzią i cyną tworzy drabinę kruszców wartościowych. Zajmuje w niej zawsze pozycję najniższą: *Ser na rano złoto, na południe srebro, na wieczór ołów* 2Ab; *Dla starca: co było – srebro; co jest – cyna; co będzie – ołów* 2Aa.

Przedmioty wykonane z O. ocenia się zwykle jako niespełniające swojej funkcji i „nieprawdziwe”, np. *Szpetna rzecz, gdy kto ze srebrnej pochwy ołowianego miecza dobywa* 2Ae; w pieśni niechciany kawaler ma tylko ołowianą/ołowiem oblaną szablę i ołowiany pierścień 6A, podob.: 6B, 7, ZWAK 1880/234.

✘ O. wraz z innymi kruszcami pochodzi z ziemi. Wedle zapisów etnograficznych O. występuje w postaci rud K 43 Śl 4, K 18 Kiel 19, Lig Górn 15, 35, 37–38, 171; por. *ołowianka* ‘ziemista ruda ołowiu’ Karł SGP 3/493, *ołowiec* ‘kruszec bardzo bogaty w ołów’

Karł SJP 3/768. Wydobyciem O. zajmuje się górnik, a przetwarza go hutnik 10. W podaniu mowa o górach podziemnych i rudach *ołowiu, miedzi, srebra, złota*, które znajdują się w Olkuszu 13.

● **Przemiany.** Wedle wierzeń ludowych z O. można zrobić *żywe srebro*: należy ułożyć cienkie blaszki O. w szklanym naczyniu, przysypać je solą, zamknąć dobrze i zakopać na 9 dni w ziemi Wiśła 1897/262.

○ O. jest ciężki, co jest potwierdzone w licznych związkach frazeologicznych: *coś jest ciężkie jak ołów; ciężych komuś ołowiem; coś wisi nad kimś/czymś, przyciska kogoś/coś ołowiem; nogi mieć jak z ołowiu*. Wedle opowieści podczas próby sił kruk przegrywa z mrówką (*muraszkiem*), bo nie udaje mu się podnieść kawała O. wielkości samego siebie, zaś mrówka podnosi kawał większy niż ona sama 14.

Ołowiany znaczy *powolny, ociężały*: fraz. ironiczne *prędkie jak ołowiany ptaszek; lekki jak ołowiany ptaszek; prędkie jak wróbel ołowiany na nitce* NKPP ptak 43; *skaczesz jak ptak ołowiany* NKPP skakać 48, *uwija się jak ptaszek ołowiany* NKPP uwijać się 3.

O. jest *większy od żelaza*: w bajce nawet diabli nie mogą rozgryźć orzechów z O., bo im się w zębach *rozplaszczają* 11A; potwór, który żywi się ołowianymi *gałuskami*, nazywa się *Mięsiołów* 11B, także 12.

⊗ O. ma kolor *szały, siwy*, fraz. *ołowiane chmury*, w przysłowiu *Już pospolita między wszemi pany, mieć na siwy włos grzebień ołowiany* NKPP grzebień 3. Roztopiony O. ma *połysk* Czub Aneg 51.

◆ Hutnik przetwarza wydobyte przez górnika srebro, złoto, miedź, O., cynk i nikiel 10. O. się *topi, mieli*, by uzyskać glazurę Czub Aneg 51; *topi i leje* na gorącą wodę, by z jego kształtu wnioskować o przyczynie choroby lub o przyszlności, zob. zastosowanie lecznicze i magiczne.

W bajce ołowianymi gałkami żywi się potwór – *Mięsiołów* 11B.

△ W podaniu mowa o górach podziemnych *ołowiu, miedzi, srebra, złota*, które znajdują się na *południu Polski* w Olkuszu 13, podob. Lig Śląsk 51. Wydobycie O. w Olkuszu zostało potwierdzone w opisach etnograficznych: „Stary Olkusz, niegdyś stolica górników, znany był ze swych kopalni srebra i ołowiu, dziś zalanych” K 5 Krak 44, podob. K 18 Kiel 18, 220. Podawane są także inne miejsca pochodzenia, np. okręgi bytomski i opolski K 43 Śląsk 4, okolice Kielc K 18 Kiel 213.

♣ **Ciężkość, względna miękkość i topliwość O.** znalazła swoje *zastosowania praktyczne*. Szyby w oknach chałup osadzone były w O. K 20 Rad 246, K 9 Poz 292, PSL 1956/4–5/279, PSL 1956/6/301. Pomalowane i wypalone naczynia ceramiczne oblewano ołowianą lub cynową glejną PSL 1969/1/8, podob. PSL 1947/1–2/24, PSL 1958/3/166, PSL 1961/4/223, Karw Dobrz 86, Czub Aneg 25, Łęga Świec 70. Polewa ta zwana była *ołowianką* i mogła mieć czerwoną, żółtą, zieloną lub brunatny kolor Karł SGP 3/439. Relacja opisująca proces tworzenia glazury: *Ołów topili na mąkę, potem tę mąkę kręcili w żarnach, ... a na tę smołę sypali proszek ołowiany. Następnie układali w piecu i palili drzewem. Dotąd palili, aż ołów dał połysk. Dopiero niejaki inżynier Żółtawski wymyślił, aby zamiast smoły używać krochmalu z żytniej mąki. I ołów tak miele się w żarnach, miesza się z wodą i krochmalem, żeby było takie jak śmietana* Czub Aneg 51.

Z wydobytych w końcu XVII wieku w górze Karczówce lub Dolnej Górze brył błyszczu ołowiu została wyrobiona figura św. Barbary o wysokości 3 stóp i szerokości 2 stóp, która do dnia dzisiejszego stoi w klasztorze na górze Karczówce pod Kielcami Lig Górn 171.

Ołowiane guziki były elementem ubioru K 27 Maz 89, MAAE 1898/148.

Zimą łowiono ryby na tzw. *obląkę* – sztuczną rybkę z O., którą przyczepiano zamiast haczyka do wędki. Taka przynęta wpuszczona do wody obracała się i robiła wrażenie żywej Łęga Świec 48, podob. Kuk Krusz 382.

Na Pomorzu jako broni używano maczugi (pałki) drewnianej, na grubszym końcu ołowiem zalewanej K 39 Pom 27. W Poznańskim chłopci nosili laskę z jabłoni lub tarniny zwaną *lola*, która była oblewana O. lub cyną K 9 Poz 64, podob. K 9 Poz 70. Ołowiana gałka jest narzędziem kary wymierzanej przez dworskiego kata: *bicz z ołowianą gałką, którym za najdrobniejszy występki bił bez litości, gdzie ino popadło* Dek Sier 216, por. Bart TLub 85.

Ołowiane kule karabinowe to narzędzie walki, zabijania fraz. *zmyć głowę ołowiem* znaczy ‘rozstrzelać’. W opowiadaniu *rozdarty ołowiem* znaczy zraniony ołowianą kulą Kot San 199. Wedle podania podczas powstania w 1863 roku *przyszło ruskich dwa czy trzy pułki i mieli chyba armat trzy i te karabiny, ołowiane takie kulki były* Hajd Nie 283, por. Bart TLub 51. Wedle przysłowia *Pod Gdowem/Guzowem zmieszała się krew z ołowiem* 5, por. także 9.

♣ Topliwość O. znalazła swoje zastosowanie lecznicze i magiczne 15, podob. Kul Wiel 3/414, Baz Tatr 184. Dla szczęścia i celnego strzału przy laniu kul i śrutu kładziono w roztopiony O. wątróbkę i serce nietoperza K 42 Maz 374, Goł Lud 159.

≈ O. występuje wymiennie z różnymi ciężkimi materiałami: fraz. *ciężki jak ołów/żelazo/kowadło/kłoda / kamień młyński / miech chmielu / koń* NKPP ciężki. Podobnie w przysłowiu: *Płewe jak ołowianô kaczka / Pływają jak kamień* NKPP pływać 8, 9, por. 1d.

Ze słomą, łykiem, które podobnie jak O. przedstawiają niską wartość materialną, ale w pewnych okolicznościach bywają lepsze od złota: *lepsza ołowiana/słomiana/łyczana/chuda zgoda niż złoty proces/złote prawo* 3A.

Z cyną i woskiem, które topią się równie łatwo jak O. i są wykorzystywane w praktykach magiczno-leczniczych, zob. zastosowanie lecznicze i magiczne.

⚡ Ze względu na swoje właściwości fizyczne O. jest przede wszystkim symbolem ciężkości np. 1, 11A, B, 14 i tego, co mało wartościowe 2A, B, 4, 6A, B, 7. Symbolizuje także przygnębienie i brak polotu, fraz. *ołwiany smutek, ołowiana atmosfera, ołowiane pióro*.

DOKUMENTACJA

PRZYSŁOWIA

1 – a. *Mniej od ziarna plewa waży marna, tudzież w pogotowiu pióro od ołowiu.* NKPP ważyć 2.

b. *Pan Bóg ma nogi bawełniane, ale ręce ołowiane.* NKPP Bóg 407.

c. *Czas swym berłem z ołowiu zarówno dotyka kmiotka z władcą potężnym, z mężem nikczemnika.* NKPP czas 32.

d. *U niewdzięcznego człeka dobrodziejstwo piórem [jest pisane], uraza ołowem.* NKPP dobrodziejstwo 1, tamże war.: ... a krzywdy ryją się na kamieniu; ... na marmurze.

e. *Łaska wielkich panów lżejsza niżli mech, co go lada wiatrek unosi, a gniew ich cięższy niż ołów.* NKPP pan 126.

2 A – a. *Dla starca: co było – srebro; co jest – cyna; co będzie – ołów.* NKPP stary 7.

b. *Ser na rano złoto, na południe srebro, na wieczór ołów.* NKPP ser 9, war.: *Masło przed obiadem złoto, po obiedzie srebro, a po wieczery ołów.* NKPP masło 5.

c. *Znam ja, co miedź, co ołów, a co drogie złoto.* NKPP złoto 29.

d. *Złote góry obiecuje, ołowianych nie da.* NKPP góra 3b, tamże war.: *Kto złote góry obiecuje, ołowianych nie da.*

e. *Szpetna rzecz, gdy kto ze srebrnej pochwy ołowianego miecza dobywa.* NKPP miecz 15, war.: *Bywa i to, iż w dobrym, w pięknie ukształtowanym ciele łotrowska dusza mieszka i mówimy: ołowiany miecz w pochwach złotych.* NKPP miecz 15; *Złota szabla w ołowianych pochwach.* NKPP szabla 19.

2 B – *Lepszy funt złota, niż cetnar ołowiu.* NKPP złoto 14.

3 A – *Lepsza ołowiana/słomiana/tyczana / chuda zgoda niż złoty proces / złote prawo.*

Lepsza ołowiana zgoda niż złoty proces. NKPP zgoda 10; war. tamże: *Lepsza ołowiana zgoda niż złote prawo*, podob. tamże: ... *słomiana* ...; ... *tyczana* ...; ... *chuda* ...

3 B – *Lepiej być ołowianym pankiem niż złotym służką.* NKPP pan 110.

4 – *Elegant z morskiej piany, a zegarek ołowiany.* NKPP elegant 7.

5 – *Pod Gdowem zmieszała się krew z ołowiem.* NKPP Gdów, war.: *Pod Guzowem...* NKPP Guzów.

PIEŚNI ZAŁOTNE I MIŁOSNE

6 A – *Niechciany kawaler ma tylko ołowianą / ołowiem oblaną szablę i ołowiany pierścień.*

a. *Przyszed do nas kawaler, co go nam nie trzeba; aby się najadł w naszym domu chleba. I usiad się za stół wino, miód przelewać, a w swoim domu skóry chleba nie ma. Szabla u boku ołowem oblaną; [chusta] w kieszeni trzy lata nie prana.* K 40 MazP 159.

b. *Konik u płócika zaplątany stoi, pierścień na palicu, ale ołowiany. Chustecka w kieszeni trzy lata nie prana, sabelka u pasa, ale ołowiana.* K 46 Ka-S 295.

6 B – *Panna chce zwrócić kawalerowi pierścioneczek, który nie jest nawet srebrny, tylko ołowiany i pożyczany.*

Janicek się smuci, a ja się nie smuce, doł mi piestzonecek, ale mu go wróce. Ani je nie srybny, tylko ołowiany, jesce je nie jego, tylko pożyczany. K 44 GóR 207.

7 – *Krakowiak chwali się, że ma fajeczkę z morskiej piany i cybuszek ołowiany.*

[Krakowiak zachwala siebie dziewczynom:] *I fajeczka z morskiej piany, i cybusek ołowiany. Z białą wstążką magierecka, cybuch, muštuk i fajeczka.* K 19 Kiel 2.

8 – *Chłopcy od Madziarów płacą srebrem, złotem z ołowianych guzików.*

My som chłopci od Madziarów, my nie znamy muzyku, my płacimy srybłem, złotem z ołowianych guzików. LL 1957/1/41.

PIEŚNI ŻOŁNIERSKIE I HISTORYCZNE

9 – *Że Warmia, Mazury só polskie, oświadczym przed światym im [Krzyżakom] godnie, ołowiyim i krwią paragrafy spiszemy, że z Polską połączyć się chcemy.* Krzyż WiM 2/222.

PIEŚNI GÓRNICZE

10 – Hutnik przetwarza wydobyte przez górnika srebro, złoto, miedź, ołów, cynk i nikiel.

Z górnika żyją hutnicy, również także rzemieślnicy. . . . Bo cóż hutnik czynić będzie, gdy produktów nie nabędzie, galmanu, węgla i rudy? . . . Rudy rozmaite i wota wyrabiają z srebra i złota; miedź, ołów, cynk i niklowe mamy monety, te nowe. Wal Śląsk 35.

BAJKI

11 A – Diabli nie mogą zgryźć orzechów z ołowiu, bo się rozplaszczą.

[Żołnierz chce wystraszyć diabłów, używając orzechów z ołowiu podobnych do leśnych.] *Te gajowe miđu w jedny kiesynie, a te z ołowiu w drugi kiesynie. . . . I ón jém dáu tych orzechów z ołowiu i óni nie mogli zgryś. Co wzion, to mu sie jéno tak ozplascyü w zębach.* Cisz Krak 167168.

11 B – Potwór – Mięsiotów żywi się ołowianymi gałuszkami [= gałkami], ale dla brata uwięzionej królowny są niejadalne.

[Uwięziona w pałacu księżniczka daje potworowi ołowiane gałuszki do jedzenia. Brat – Łomiżelazo chce ją uwolnić i siada z potworem do stołu.] *Mięsiotów przywitał Łomiżelazo mile, jak przystoi przywitać gościa, a potem go zaprosił do stołu. Ale on nie mógł jeść tyk gałuszek, bo to przecież były ołowiane. [Gdy potwór nie widzi, Łomiżelazo rzuca je pod stół.]* Jaz Spis 120, por. [Potwór żywi się żelaznymi gałuszkami.] Jaz Spis 123–124.

12 – Bracia, walcząc z czarownicą, zapadają się po kolana w ziemi ołowianej, zaś żelazna ziemia pod stopami czarownicy jest prawie nienaruszona.

[Bracia walczyli z czarownicą o uwolnienie siostry.] *Jak óni na nią chuchnęli, to się pod nią zrobiła ziemia żelazna: a óna potem jak chuchnęła pod nich, tak pod nimi zrobiła się ziemia ołowiana. Jak się zaczęli bić, i bić, i bić – tak się aż wkopali po kolana w swoją ołowianą ziemię, a pod nią ledwo znać było ślady nóg wydeptanych.* K 52 Br-Pol 462, war.: Jaz Spis 120, K 52 Br-Pol 464.

PODANIA

13 – [Skarbnik oprowadza górnika po podziemnych skarbach ziemi.] *Pod Olkuszem [są] góry podziemne ołowiu, miedzi, srebra, złota, za które by świat zakupił. Tuż obok pokłady marmuru, coby starczył na pomniki dla wszystkich bohaterów.* K 21 Rad 220.

OPOWIEŚCI WIERZENIOWE

14 – Podczas próby sił kruk przegrywa z muraszkiem, bo nie udaje mu się podnieść kawałka ołowiu wielkości samego siebie, zaś muraszek podnosi kawał większy niż on sam.

Dawnemi czasy posprzeczał się kruk z muraszkiem [mrówką], kto z nich jest silniejszym i mieli się już mocować. Wtém wpadł muraszek na dobrą myśl i postawił taką propozycję: „Ten z nas jest silniejszym, który z nas podniesie taki jak on sam kawał ołowiu”. . . . Lecz mimo wszelkich starań nie mógł kruk zadaniu swemu podoleć, muraszek zaś podniósł daleko większy od siebie kawał ołowiu. Z tego też powodu z obawy przed muraszkiem, żeby mu nie powynosił jaj z gniazda, niesie się kruk w marcu, gdy muraszki przebywają jeszcze w swoich kopcach. ZWAK 1881/142.

ZAPISY WIERZEŃ I OPISY PRAKTYK

15 – I. Z kształtu roztopionego ołowiu/cyny/wosku, przelanego do wody nad chorym / przez miotłę / obrączkę ślubną / kółeczka uwite z brzozy, wnioskowano o przyczynie przestרחu. **II.** Figurkę ulaną z ołowiu podczas zamawiania oddawano chorej osobie do noszenia na piersiach, by chronić od złych oczu.

a. Przestrich gwałtowny lub lekką chorobę leczą górale na swój sposób, który nazywa się odlewaniem laku [lęku]. Przywołują starą kobietę, która uchodzi za bisurkanię, a ta roztopia na żarzących się węglach ołów w cynowej łyżce i nad roztopionym [metalem] szepcze jakieś słowa tajemnicze. Osoba chora lub urzeczona siada na progu chaty, na pomiotle, łopacie i kociubie, trzymając na głowie misę z zimną wodą. Bisurkania, prawiąc ciągle swe zaklęcia, wylewa ołów do misy, ostygły wyjmuje, wróżąc z figur przyczynę choroby. Ołów ten, owinięty starannie, oddaje chorej osobie do noszenia na piersiach, co ma chronić od złych oczu. K 51 Sa-Kr 13; podob. Z kształtu figurki, jaka wytwarza się z roztopionego ołowiu lub wosku na wodzie, rozpoznają przedmiot przelęknienia, a tem samem oddalają i chorobę od nastraszonego. Świąt Nadr 622; także: Kul Wiel 3/78, TL 1993/1–2/80.

b. Gdy znów dziecko nagle wpadnie do chaty z płaczem, ... pragnąc się dowiedzieć, co jest przyczyną tego strachu, którego dziecko nie umie wytłumaczyć, biorą cynę lub ołów, roztopiają na ogniu, poczem przez miotłę wlewają do zimnej wody, a co z tego się uleje, to było przyczyną przestrichu dziecięcia. Wisła 1889/511, podob. ... wosk topiony lub ołów ... K 17 Lub 163; ... trzeba roztopić ołów, a w braku tego wosk, i takowy na zimną wodę wylać, to unformuje się czy człowiek, czy bydlę, czy drzewo. K 42 Maz 337. podob. Lud 1905/384, 395.

c. Gdy się kto przelęknie, przelewają nad nim ołów roztopiony przez pierścionek ślubny lub przez kółeczka z brzozy uwite. Ze stężałego we wodzie ołowiu wniosokują, czego się przelękł. ZWAK 1892/260.

16 – Z kształtu roztopionego ołowiu/cyny/wosku wróźono o przyszłości.

W wigilię św. Katarzyny, św. Andrzeja, Wigilię Bożego Narodzenia i Nowy Rok lano roztopiony ołów/cynę/wosk na wodę i wróźono z otrzymanego kształtu/kształtu rzucanego cienia o zamążpójściu i przyszłości, np.: „topią wtedy [w dzień św. Andrzeja wieczorem] ołów lub cynę na łyżkach, potem wlewają roztopiony w naczynie wypełnione wodą; z nagłego tego przelania, tworzą się na wodzie różne figurki, ... Jeżeli zatem z przetopionego ołowiu utworzy się parobkowi na wodzie coś podobnego do bronii, kaszkieta lub pałasza, to wróźą mu na pewno, że będzie żołnierzem; jeżeli się pokażą skrzyпки lub trąba, to będzie on muzykiem itd. Dziewczyna, jeżeli sobie uleje młotek lub miech, to pewno pójdzie za kowala lub ślusarza; jeżeli kramik lub szafę, to pewno za kupca lub stolarza; jeżeli wóz lub kłós zboża, to za furmana lub rolnika” K 10 Poz 205, także: Wisła 1895/497, Wisła 1904/533, Byst Dz 1/280, Karw Dobrz 206, Kul Wiel 3/35, K 39 Pom 371, Stel Pom 57, 59, 65–77, 197, 207, Łęga Malb 103, 212, K 15 Poz 119, K 23 Kal 106, Szyf MiW 31, Kul MiW 415, Samp Sab 41, Fisch Lud 134, Bar Pil 79, Łęga Świec 101, Wes Śląsk 219, Pośp Śląsk 14–16, K 43 Śl 16, 28, Lig Górn 163, 164, K 44 Gór 100, K 29 Pok 78.

BIBLIOGRAFIA: Bied Sym 251; Chev Dic 4/30–31; D ov g j a l o G. I., *Svinec (olovo) v ritualach indoevropejcev*, „Etnolingwistyka” 8, 1996, s. 147–157; For Sym 143–144; GamIv Ind 2/710–714; Herd Lek 94–94; I v a n o v V. V., *Istorija slavjanskich i balkanskich nazvanij metallov*, Moskva 1983; Kop SSym 282; L i s e k Bożena, *Konotacja semantyczna nazw metali i kamieni w polszczyźnie ludowej*, praca magisterska w ZJP UMCS, Lublin 1985; Lur Słow 159; Mif Tok 2/146–147; P r o r o k Katarzyna, *Językowo-kulturowy obraz metali (złoto, srebro, żelazo, ołów) w polskiej tradycji ludowej*. Praca doktorska w Zakładzie TiGWJP UMCS, Lublin 2012; SKSł Lec 231; S t ę p i e ń Agnieszka, *Metale (złoto, srebro, żelazo, miedź i ołów) w polskim językowym obrazie świata*. Praca magisterska w ZTiGWJP UMCS, Lublin 2001; Tres Ssym 149; Wört Hoff 1/1388.

→ KAMIEŃ, MIEDŹ, SREBRO, ZŁOTO, ŻELAZO.

Małgorzata Brzozowska, Katarzyna Prorok